

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՈՒՆ

1. **Հր. Մաթևոսյան**, «Չեզոք գոտի», դրամա:

ДРАМА ГРАНТА МАТЕВОСЯНА “НЕЙТРАЛЬНАЯ ЗОНА”

В. Р. ГРИГОРЯН

Драма Гранта Матевосяна “Нейтральная зона” остается в истории армянской драматургии как уникальное художественное произведение. Затронутые в ней проблемы, связанные с событиями начала 20-го века, с нашей историей, с психологией, с мирозерцанием, с нашей сущностью, преподносятся с большим художественным мастерством. Анализируется как содержание, так и ее композиция.

THE DRAMA “NEUTRAL ZONE” AFTER HRANT MATEVOSYAN

V. R. GRIGORYAN

The drama of Hrant Matevosyan “Neutral Zone” remains in the history of the Armenian drama as a unique work of art. The problems, discussed in it and reflecting the events of the early 20-th century, our history, psychology, world view, and our essence, are presented with great artistic skills. We analyze both the content and its composition.

ՀԵՐՄԱՆ ՀԵՍՍԻ «ՍԻՂԻԱՐԹԱ» ՎԵՊԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՇԵՇՏԸ

Ա. Յ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր

Հայտնի է, որ «Սիղիարթա» վեպը հեղինակը՝ Հերման Հեսսեն, անվանում է «հնդկական բանաստեղծություն» և վեպի առաջնային ինֆորմացիոն հիմքը գլխավորապես կապված է Արևելքի հետ, բայց այնտեղ հավասարապես ներկայացված են ոչ միայն արևելյան, այլև արևմտյան մշակույթներն՝ իրենց հիմնական գծերով: Հերման Հեսսեի «Սիղիարթա» վեպն ամփոփում է Արևելքի հետ մեծ գրողի ունեցած առնչությունների մի կարևոր փուլ: «Սիղիարթան» լույս աշխարհ եկավ 1922-ին՝ իբրև արդյունք և հաղթահարում Հեսսեի 10-ական թթ. հոգևոր ծանր ճգնաժամի:

Վեպի քննության կապակցությամբ կարևորում ենք հեղինակի երեք դատողություն:

Առաջին. «Ես կրկին անհաշտ էի /Հեսսեն խոսում է 10-ական թթ. վերջ նշված հոգևոր ճգնաժամի մասին/ ինձ շրջապատող աշխարհի հետ ...Ինձ կրկին հետևում էին անհաջողությունները, և ես կրկին ողբալի մենակության մեջ էի... Այդուամենայնիվ այս անգամ ես ստիպված էի զբաղվել ինքնաքննությամբ...

Քանզի ինձ համար՝ պարզ դարձավ՝ մեղադրել աշխարհին խելագարության և դաժանության համար իրավունք չունի ոչ մի մարդ, ոչ մի աստվածություն, իսկ իմ մասին էլ խոսք չկա: Այսպիսով, եթե ես չեմ հաշտվում ողջ աշխարհի հետ, դա նշանակում է, որ անկարգության աղբյուրը պետք է որ իմ մեջ գտնվի...»¹:

Երկրորդ. «Իբրև մարդկային իդեալ ինձ երևում է ոչ թե որևէ առաքինություն կամ որևէ հավատ, այլ բարձրագույն մի բան, որին մարդիկ կարող են ձգտել, դա ներդաշնակության հնարավորությունն է անհատի հոգում: Ով տիրապետում է այդ ներդաշնակությանը, նա ունի այն, ինչ հոգեվերլուծությունը մոտավորապես անվանում է լիբիդոյի ազատ հնարավորություն և որի մասին Նոր Կտակարանը ասում է. «Ամեն ինչ ձերն է»²:

Երրորդ. «Կյանքի մոգական ընկալումը մշտապես իմ սրտովն էր, ես երբեք չեմ եղել «ժամանակակից մարդ», և միշտ գտնում էի, որ Յոհանեսի «Ոսկե ծաղկամանը» կամ նույնիսկ «Յենիխ ֆոն Օֆտերդինգենը» լավագույնն են, քան համաշխարհային պատմության և բնագիտության բոլոր դասագրքերը»³:

Առաջին դատողությունը վկայում է Յեսսեի համար աշխարհայացքային կարևոր մի խնդրի մասին, այն է՝ 10-ական թթ. վերջին, երբ դեռ ձևավորման մեջ էր «Սիդհարթան», աշխարհի հետ մարդու անհաշտության հիմքը պետք է փնտրել ոչ թե աշխարհի, այլ մարդու մեջ⁴: Սա հոգեվերլուծության, մասնավորապես Կարլ Յունգի վերլուծական հոգեբանության՝ Յեսսեի վրա ունեցած ազդեցության հետևանք է: Պատահական չէ, որ հետագայում /1931/ հեղինակն այս վեպը, «Մանկան հոգին», «Քլայնը և Վագները», «Քլինգգորի վերջին ամառը» գործերի հետ, ընդգրկեց խորհրդանշական «Դուրսը և ներսը» ժողովածուի մեջ, մատնանշելով աշխարհից դեպի մարդը մեկնելու դրանց միասնականությունը:

Երկրորդ դատողությունն ամփոփում է ներդաշնակության հենց այն իդեալը, որ մեկ տարի անց, հոգեվերլուծության օգնությամբ, մարմնավորվեց Սիդհարթայի մեջ:

Երրորդ դատողությունը մեզ կապում է Յեսսեի արձակի պոետիկային բնորոշ խոսքի մոգականության հետ: Մոգականության մասին, իբրև աշխարհընկալում, Յեսսեն հաճախ է խոսում տարբեր առիթներով: «Մոգությունը մեր ընտանիքում և իմ կյանքում սովորական գործ էր», - կարդում ենք «Կախարդի մանկությունը» ինքնակենսագրության մեջ, որտեղ գրողը պատմում է հոգու և առարկաների միջև անսովոր կապ ստեղծելու իր վաղեմի սովորության մասին: Ինչպես ցույց է տալիս Յեսսեի գեղարվեստական փորձը, նա մոգությունից և միստիկայից չի բաժանվում ողջ կյանքի ընթացքում/ միստիկա և մոգություն բառերը Յեսսեն, սովորաբար, գործածում է զուգահեռաբար՝ իբրև նույնիմաստ հասկացություններ/: Դրա վկայությունն են բազմաթիվ նամակները, հոդվածները և գեղարվեստական

¹ Г. Гецце, Собр. соч., т. 3, 421.

² Hermann Hesse, Gesammelte Briefe, Bd 2, 470.

³ Г. Гецце, Собр. соч., т. 3, 403.

⁴ Թ. Էլիոթի «Ընտանեկան հավաք» չափածո պիեսում աշխարհի և մարդու հարաբերության հակառակ պատկերն է: Այստեղ հերոսն ասում է՝ Այսպիսով դու պետք է հավատաս/ Որ ես տառապում եմ տեսիլքից/ Ոչ իմ խիղճը, ոչ էլ իմ միտքն է / Յիվանդ, այլ աշխարհը, /Որտեղ ստիպված եմ ապրել (տողացի թարգմանություն):

երկերը: «Դուրսը և ներսը» պատմվածքում նա տալիս է մոգական մտածողության իր բնորոշումը. «Ոչինչ դրսում չէ, ոչինչ ներսում չէ, որովհետև այն, ինչ դրսում է, միաժամանակ նաև ներսում է»: Մոգական մտածողությունը իր բարձրակետին հասնում է «Քլինգգորի վերջին ամառը» վիպակում, որտեղ արվեստագետ Քլինգգորը իսկական մոգ է, այսինքն կախարդ, ով կարողանում է իրականությունը կերտել ըստ իր մտածողության:

Երեք դատողություններն էլ, մեր կարծիքով, ուղղակիորեն կապվում են արևելյան թեմայի հետ և իրենց ամբողջական արտահայտությունը ստանում հենց «Սիդհարթայում»՝ պայմանավորելով վեպի երեք կարևորագույն շերտերը՝ ինքնակենսագրականը, փիլիսոփայականը և գեղագիտականը: Այս հիմնախնդիրների լուծման համար Յեսսեն ընտրում է ամենահոգեհարազատ և արտահայտիչ նյութը՝ Բուդդայի կյանքը և հնդկական արևելքն առիաստարակ, որի մշակույթի միջավայրում մեծացել է Յերման Յեսսեն: Բայց «Սիդհարթա» վեպում Յեսսեն շատ ավելի լայն նպատակներ է հետապնդում, քան սոսկ Բուդդայի կյանքը և ուսմունքը:

1919թ., այսինքն այն ժամանակը, երբ Յեսսեն սկսում է աշխատել «Սիդհարթայի» վրա, կենսագիրն առանձնացնում է իբրև «բարձրակետ, կենսական և ստեղծագործական բազմաձայն ուրախության տարի, երբ ժամանակը չէր բավարարում ամեն ինչ ընդգրկել և արձանագրել»⁵: Յեսսենին հաջողվում է հաղթահարել հերթական ճգնաժամը, առաջնակարգ մի շարք գործերի թվում ստեղծել նաև «Սիդհարթան»: Վեպը ծնվել է ծանր երկունքով: Աշխարհից հեռացող Սիդհարթային պատկերելիս Յեսսեն դժվարություններ չի ունեցել, իսկ ահա աշխարհին Սիդհարթայի վերադարձը, որ վեպի կարևոր նվաճումն է, իրականացվել է մեծ ջանքերի, մանավանդ հոգեվերլուծության օգնությամբ: 1920-21թթ. օրագրերում հեղինակը վեպն անվանում է «իմ հնդկական վեպը, իմ բազեն, իմ արևային ծաղիկը»:

Անկասկած, «Սիդհարթան» խոստովանանքային արձակի տարրեր ունի, որոնք նրան կապում են Օգոստինոսից, Ռուսոյից, Գյոթեից եկող գրական ավանդույթի հետ: «Սիդհարթայի» կյանքի պատմությունը, ինչպես իրավամբ նշում է Յեսսենի կենսագիր Բերնհարդտ Ցելլերը, ինչ-որ չափով սեփական կենսագրության իմաստավորում է, թեև էկզոտիկ հանդերձանքով»⁶: Յուզո Բալի կարծիքով «Սիդհարթա» վեպում Յեսսեն փորձում է գտնել Յնդկաստանի երաժշտությունը, որ դեռ օրորոցից /Wiegenfest/ ուղեկցել է նրան⁷:

Իրոք, «Սիդհարթան» մի քանի հիմնական գծերով կրկնում է հեղինակի՝ Յեսսենի, այդ շրջանի կյանքի և հոգեբանության կարևոր կողմերը:

Առաջինը **մենակ ապրելու, մենակեցության հակումն է**: Մենակությունը առիաստարակ Յեսսենի ինտելեկտուալ աշխարհում ունի երկու դեմք, երկու մեկնաբանություն, մեկը ռոմանտիկական փախուստն է հասարակությունից, որ շատ բնորոշ է Յեսսենի տրամադրություններին թե պատանության և թե հասուն շրջանում: Այդ մենակության իդեալը պատկերված է «Թաքստոց» էսսեում /1917թ./.

⁵ B. Zeller, 89.

⁶ Նույն տեղում, 94:

⁷ Mat. zu Hesses «Siddhartha», Bd. 2, 58.

«Վաղուց ի վեր իմ կյանքին ուղեկցում էր մի նվիրական երազանք: Նրա էությունը կարելի էր բնորոշել մեկ բառով՝ թաքստոց: Տարբեր ժամանակներում այդ թաքստոցը երևում էր տարբեր կերպ: Մեկ այն տնակ էր Ֆիրվալդշտեդտի լճափին...Մեկ փայտահատի տնակ Ալպերում...Երբեմն քարանձավ էր Տեսսինի հարավում...Մեկ այլ անգամ՝ տոմս, որ հնարավորություն կտար մենակ ճամփորդելու...Երբեմն էլ ավելի համեստ տեսք ուներ՝ ընդամենը մի փոս հողի մեջ, փոքրիկ գերեզմանոց ...Բայց նրա իմաստը և էությունը մնում էին մշտապես անփոփոխ...թաքստոց: Այն ինձ թվում էր ցանկությունների վերջին սահման. միայն թե ինչ-որ տեղ գտնել այդպիսի մի որջ, այնպիսի թաքստոց, այնպիսի մի գաղտնարան, վստահելի և խաղաղ, ապա նաև անտառով ու ծովի տեսարանով՝ էլ ուրիշ ոչինչ պետք չէր, ամեն դեպքում չլինեին մարդիկ, որ հոգս են պատճառում, չլինեին նամակներ, հեռագրեր, մշակույթի շրջիկ գործակալներ: Այնտեղ թող լինի գետակ կամ ջրվեժ, թող այնտեղ, գորշ եղևնիների կատարներին հանդարտ վառվի արևի լույսը, թող թևածեն թիթեռները և արածեն այծերը, ծու ածեն մողեսները կամ բույն դնեն ճայերը...ուրիշ ոչինչ պետք չէր, ամեն դեպքում չլինեին մարդիկ, որ հոգս են պատճառում, չլինեին նամակներ, հեռագրեր, մշակույթի շրջիկ գործակալներ: Ես այնտեղ չէի գրանցվի ոչ մի հասցեամատյանում, հարկային ոչ մի ցուցակի մեջ... »⁸:

Մենակության մյուս դեմքը կապված է ճգնաժամի հաղթահարումից հետո երևան եկած ստեղծագործական ուժերի աննախընթաց վերելքի հետ, որ գրողին պարտադրում էր առանձնության: Վեպը գրելու շրջանում Յեսսեն ապրում էր Մոնտանյոլայում/ Տեսսին, Շվեյցարիա/: Նրան երբեմն այցելում էին հին բարեկամները: Նա թեև ապրում էր գրեթե միայնակ, աղքատ, չնչին միջոցներով, սակայն ոգին բարձր էր, քանի որ տեսնում էր ճանապարհը: 1919թ. շոգ ամռանը սկիզբ է առնում նոր Յեսսեի ծնավորումը: Յեսսեն փորձում է ապրել իբրև մենակյաց, որի կերպարը մեզ ծանոթ է դեռևս «Անիվների տակ» և վաղ շրջանի մի շարք այլ գործերից: Մենակ ապրելու, հասարակությունից և կանոնավոր կյանքից հեռանալու Յեսսեի այս ձգտման մեջ արդեն շատ բան հիշեցնում է Բուդիա-Սիդիարթային: Այս օրերին Յեսսեն շատ գրում է, նկարում, շրջագայում լեռներում: «Ես վերածվել էի փոքրիկ, եռանդուն գրողի,- կարդում ենք օրագրում,- հնամաշ հագուստներով և փոքր-ինչ կասկածելի օտարականի, որ սնվում է կաթով, բրնձով և մակարոնով, հագնելով մաշում է հին զգեստներ՝ մինչև դրանց թելը դուրս գալը, իսկ աշնանը անտառից ընթրիքի համար քարշ է տալիս շագանակներ: Սակայն փորձը, որի մասին խոսում են, հաջողվեց, և չնայած բոլոր դժվարություններին, այդ տարիները բոլորն էլ գեղեցիկ էին և բեղմնավոր: Կարծես իրապես արթնացած մղձավանջային քնից, որ ձգվել էր երկար տարիներ, ես ներծծում էի իմ մեջ ազատությունը, արևը, մենակությունը, աշխատանքը...»⁹: Սա բանաստեղծի, նաև մենակյացի այն վիճակն է, որ մշտապես կախարդել է Յեսսեին: Հրաշալի ալպիական բնությունը նրան դարձնում է նկարիչ և քնարերգու: Ստեղծագործական այս մակընթացությունը ամենից լավ պատկերում է «Քլինգգորի վերջին ամառը» վիպակը. «Սկսվել էր կրքոտ և դյուրագրգիռ կյանքի ամառ: Տաք օրերը, որ շատ երկար էին տևում, դեռ

⁸ Г. Гессе, Письма по кругу, 78-81.

⁹ B. Zeller, 90.

բորբոքվում էին բոցավառվող դրոշների պես: Կարծատն ու հեղծուցիչ լուսնյակ գիշերներին հաջորդում էին նույնքան կարծատն ու տոթ անծրևային գիշերները, որոնք շտապող երազների նման ու պատկերներով ծանրաբեռնված՝ տենդագին խանդով ձգվում էին շողշողուն շաբաթների միջով... Ոչ ոք չէր կարող այդքան երկար ժամանակ , օր ու գիշեր իր բոլոր լույսերը, բոլոր հրաբուխները վառել, մշտապես, գիշեր ու տիվ կրակների մեջ կանգնած մնալ, ամեն գիշեր ժամերով կրակված միտք բանեցնել, միշտ վայելքի մեջ լինել, անընդհատ ստեղծագործել...»:

Հատկանշական է, որ «Սիդհարթայի» հետ գրված լինելով միևնույն շրջանում, «Քլինգզորի վերջին ամառը» նույնպես բովանդակում է Արևելքի թեմայի հետաքրքիր մեկնաբանություն: Գերմանացի միմնեզիստեր Քլինգզորը իրեն գտնում է միջնադարյան չին բանաստեղծ Դու Ֆուի մեջ, որի անվամբ Հեսսեն հնչեցնում է «Կյանքի ծառից» իր նշանավոր բանաստեղծությունը, որտեղ կարևոր խորհրդանիշներ են յունգյան արխետիպերը՝ Կյանքի ծառը և Մեծ Մայրը: Խառնելով ժամանակային և տարածական սահմանները, Հեսսեն կարծես ստեղծում է հոգևոր-մշակութային մեկ ընդհանուր միջավայր, որտեղ Արևելքը իրեն տեսնում ու ճանաչում է Արևմուտքի մեջ, իսկ Արևմուտքը՝ Արևելքի:

Մենակ ապրելու հակման մեջ երևան է գալիս Հեսսեի և նրա հերոսի՝ Սիդհարթայի ընդհանրության նաև երկրորդ գիծը՝ **ապրել իմաստունի կյանք**: 1921-ին օրագրում նա գծագրում է իմաստունի այն մոտավոր կերպարը, որ եղել է իր իդեալը. «... ոչ արդարամիտ, այլ բարեպաշտ ամենից առաջ, ով այն ամենը, ինչ մատուցում են նրա զգացմունքները, իբրև աստվածահաճո, այսինքն՝ անհրաժեշտ, այսինքն՝ բարի ընկալելու ընդունակ լինի, որ մշտապես ի վիճակի է երկու ներհակությունները իբրև միասնություն տեսնել»¹⁰: Հեսսեն նույնպես դա գգում է: Ինչպես ցույց է տալիս Ռյոտգերը, իմաստունի իդեալը այդ շրջանում ամբողջովին համակել էր Հեսսեին¹¹: Նա միաժամանակ հասկացել է, որ սրբին կամ իմաստունին հասնելը չափազանց դժվար է: Հեսսեի 20-30-ական թթ. ստեղծագործություններում հատկապես սկսում է երևալ հերոսի կերպար, որը հետևողականորեն միավորում է իմաստունին և բանաստեղծին /Հալլեր, Քլինգզոր, Սիդհարթա, Կնեխտ/: Հեսսեն կարծես ակնարկում է արվեստի ճանապարհով իմաստության հասնելու հնարավորության մասին, որը սակայն տանում է փակուղի: Այդ մասին Հեսսեն գրում է. «... այդ խնդրի մասին երկար, շատ երկար խորհրդածելուց հետո ես գտա, որ ինձ համար դեպի սուրբը տանող ճանապարհը պետք է անցնի արվեստի զոհաբերության միջով»¹²: Դրան Հեսսեն պատրաստ չէր: «Սիդհարթա» վեպում դա ակնարկվում է Սիդհարթայի և նրա որդու տարանջատման ցավագին դրվագով: Վեպում Վեսուդեվան այդ իմաստունի կամ սրբի իդեալն է, որ օտարվել է Հեսսեից և դառնալով զրական կերպար՝ մնացել իբրև երազանք:

Ընդհանրական երրորդ գիծը, որ Հեսսեից անցնում է Սիդհարթային /կամ

¹⁰ Mat. zu Hesses Sid. Bd. 1, 13. Hermann Hesse.

¹¹ Առավել մանրամասնորեն տես՝ B. Rottger, Die Gestalt des Weisen bei Hermann Hesse, Bonn, 1980.

¹² Mat. zu Hesses Sid. Bd. 1, 13. Hermann Hesse.

հակառակը՝ Սիդհարթայից Յեսսեին/, **սիրո գաղափարն է**: Ըստ Յեսսեի, սերը այն շաղախն է, որը հնարավոր է դարձնում մարդու և աշխարհի միասնությունը: Հակառակ դեպքում այդ հարմոնիան փլվում է: Թեև երիտասարդ, բայց Յեսսեն արդեն հասցրել էր զգալ կյանքի ծանրությունը, տեսել էր պատերազմ, ապրել ծնողներից տարանջատման ցավագին դրամա, կորցրել էր ընտանիքը: Այդ ամենի պատճառը, համոզված է Յեսսեն, այն է, որ «խաթարված է սերը», որ «... ներաշխարհը մեր մեջ ազահորեն տենչում է երջանկություն, տենչում է մի ախորժելի ներդաշնակություն այն բանի հետ, ինչ մեզնից դուրս է: Այս դաշնությունը կխաթարվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեր հարաբերությունը աշխարհի հետ այլ բան կլինի, քան սերը»¹³:

Պատահական չէ, որ Սիդհարթան ի վերջո հանգում է սիրո գաղափարին՝ իբրև կյանքի հիմնարար ակունք: Սա ուղղակի արձագանքն է Յեսսեի այդ շրջանի տրամադրությունների: Մենակության, բայց ստեղծագործական ուժերի վերելքի մեջ, Յեսսեն կրկին լցվում է կյանքով, ստեղծագործական գլուխգործոցներ տալուց բացի զգում է նաև առօրյա սիրո պակասը: Նա ամուսնանում է երկրորդ անգամ՝ փորձելով գտնել կորցրածը, ստեղծել սիրո և ընտանիքի նոր աշխարհ:

«Սիդհարթայում» հերոսների և հեղինակի կենսագրական գծերի համընկնումները սրանով չեն ավարտվում: Սիդհարթայի և նրա հոր, Սիդհարթայի և նրա որդու հարաբերությունները հեռավոր կամ մոտ չափով կրկնում են Յեսսեի և իր հարազատների հարաբերությունները: Հեղինակի աշխարհայացքային սկզբունքների արտացոլումն է նաև այն, որ վեպում գրեթե բացակայում է սոցիալական ֆոնը: Եվս մեկ զուգահեռ. այն, որ Յեսսեն Սիդհարթայի մեջ տեսնում է բողոքականի, խոսում է նրանց հոգևոր ընդհանրությունների մասին: Պատահական չէ, որ Յեսսեն բողոքականի գծեր է տեսնում նաև Բուդդայի մեջ: «Այն, որ իմ Սիդհարթան ավելի բարձր է դասում ոչ թե ինքնաճանաչումը, այլ սերը, որ նա մերժում է դոգման և գլխավորը համարում է միասնականության ապրումը, կարող է ընկալվել իբրև քրիստոնեության նոր ձեռքբերում, իբրև ճշմարիտ բողոքական գիծ»:

АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЕ В РОМАНЕ Г. ГЕССЕ «СИДГАРТА»

А. Г. АРАКЕЛЯН

Статья посвящена выявлению автобиографических фактов в романе Германа Гессе «Сидгарта».

THE AUTOBIOGRAPHICAL EMPHASIS IN THE NOVEL "SIDDHARTHA" AFTER HERMANN HESSE

A. H. ARAKELYAN

The article refers to the discovery of the autobiographical facts in the novel "Siddhartha" authored by Herman Hesse.

¹³ Mat. zu Hesses Sid. Bd. 1, 303.